

Szituáció és interakció

Válasz Szűcs Zoltán Gábornak

Kiss Balázs

Furcsa vita az, ahol a felek mindenben egyetértenek. Vita az ilyen egyáltalán? De, hogy engedjek a műfaj követelményeinek, sarkosabban fogok az alábbiakban fogalmazni, és egyben tovább is szeretnék lépni a tavalyi írásomhoz képest – hálás vagyok a lehetőségért Szűcs Zoltán Gábornak (2014) és a Szerkesztőségnek. A sarkításra azért is van módom, mert a *Politikatudományi Szemle* előző számában megjelent három munk tanulmánya a politikai nagygyűlésekről (Kiss-Szabó-Antal 2014), s az egyfajta illusztrációként is szolgálhat az alábbiakhoz.

Azt gondolom, hogy a racionális emberről szóló modell ugyanazon a megfordításon alapszik, mint a társadalomtudományok általában. Teljesen egyetérték vitapartneremmel: végül is azért gondoljuk az egyének cselekvéseit racionálisnak, mert egyrészt az ember képes racionálisan cselekedni, másrészt és főképpen azért, mert a tudós képes a cselekvést racionálisan megmagyarázni.¹ A megfordítás alatt pedig azt értem, hogy előbb a kutató racionális magyarázatot ad, majd ezt a racionalitást visszavetíti a cselekvésbe magába, mintha tehát a cselekvő is a kutatói racionalitás birtokában cselekedett volna. Azért is teheti ezt meg a kutató, mert – és ez a nagyon társadalomtudományi a gesztusban – tömeges cselekvéseket vizsgál. A módszertani individualizmus egyéne ugyanis aligha más, mint a tömeg átlagos szereplője, nem a valós ember, hanem olyan valaki, akinek a cselekedeteiben minden egyéni esetlegesség kihuny, mégpedig a tömegesség okán.

Mit hoz ehhez képest az érzelmek beemelése?

Véleményem szerint a legfontosabb nívó a szituáció fontosságának a megnövekedése. Az eddigi modell szerint a racionális egyén olyan módon jár el, hogy *előbb* alaposan végiggondolja a céljait és a körülményeket, majd *ezt követően* dönt és cselekszik. A racionális cselekvő modelljének tehát van rejtett idődimenziója: kiélezve a dolgot azt mondhatjuk, hogy mintha a modell szerint a cselekvés során már nem is történne semmi a cselekvővel, mintha a cselekvés nem lenne több, mint az előzetesen racionálisan kidolgozott terv végrehajtása. Ez amúgy logikusan következik az individualizmusból is: a többi ember és útba kerülő tárgy csak körülmény, a cselekvés az előzetesen kialakított stratégiát követi, amely stratégia már előre kalkulált a körülményekkel is, így azzal is, hogy a többiek hogyan fognak cselekedni az aktor cselekvésének környezetében és hatására.

Az érzelmek azonban felértékelik az időbeliséget, mert az a hír járja róluk, hogy efemerek: az embert *hirtelen* előnti a harag vagy az öröm, és ebben az állapotában vala-

¹ Most figyelmen kívül hagyom, bár nem szívesen, azt a számtalan esetet, amikor egyáltalán nem képes a kutató a vizsgált cselekvéseket megmagyarázni.

milyen súlyos és meggondolatlan cselekvésre ragadtatja el magát. Ezeket azonban eddig szerettük kivételes állapotoknak, rendkívüli eseményeknek elkönyvelni, amelyekkel elegendő, ha a pszichológia bajlódik. Ha azonban az érzelmek mindig jelen vannak a viselkedésben, és a kutatások Damasio, sőt, már Zajonc óta ezt látszanak állítani, akkor ez ráirányítja a figyelmet a döntési szituációkra, arra, hogy voltaképpen mi is zajlik azokban: vajon tényleg csak a legerősebb fél stratégiájának a többiek kárára történő végrehajtása a döntő, avagy ennél bizonytalanabb a szituáció kimenetele. Azokra a múltó szituációkra tehát, amelyek nagy hatással vannak ránk, és amelyekben az interakciók, a másik emberrel, valamely környezeti elemmel, például egy szavazólappal, a fülke magányával, egy politikai plakáttal, egy aktivistával stb., való hirtelen szembekerülés is a részévé válik azoknak a tényezőknek, amelyek befolyást gyakorolnak a döntéseinkre, a cselekvésünkre.

Természetesen rendkívül fontos az, hogy ki milyen előzetes tudással és stratégiával, célokkal és feltételezésekkel lép bele a szituációba, az interakcióba – azt mondhatjuk, hogy a társadalomtudományok eddig jobbra beérték ezeknek a feltárásával, mégpedig a visszatekintések, az osztály és réteg specifikus viselkedési minták és normák, gazdasági, intézményes és jogi peremfeltételek, politikai körülmények és politikai kulturális hagyományok feltárására irányuló erőfeszítésekkel. És ezek nem is feleslegesek, ellenkezőleg, egy sor viselkedést valószínűleg eléggé jól előre tudtak és tudnak jelezni. Csakhogy mi van akkor, ha olyan társadalmi állapotok alakulnak ki, amikor ezek a múltból érkező meghatározók, például az intézményekbe vetett bizalom, maguk az intézmények megrendülnek, ha az interakcióban jelen levő partnerekre nagyon eltérő kulturális, gazdasági stb. normák jellemzők, ha már nem érvényesek a nyilvánosságban való viselkedés valaha talán tényleg tiszteletben tartott (illem)szabályai? Vajon nem maga az interakció lesz ilyenkor a meghatározó? Márpedig az interakciós szituációban felértékelődnek olyan egyébként efemernek tekintett tényezők, amelyeket jobb híján érzelmeknek lehetne nevezni?

Sokat halljuk a politikusoktól, hogy szinte az egész életük rögtönzés. Ez a vallomás, ha csak egy kevés is igaz belőle, akkor éppen erre utal, arra tehát, hogy bármilyen stratégiával lépnek is bele a politikai helyzetbe, végül is ott rögtönözniük kell. S ezen az sem változtat, hogy utólag a politikai elemző, a politikatudós, aztán a politikatörténész majd logikusnak fogja találni a tetteiket.

Sokat hallunk arról is, hogy az állampolgár nem, vagy nem mindig, sőt egyre kevésbé a konkrét ígéretei alapján szavaz egy-egy politikai erőre. Nem lehet, hogy inkább az alapján, képesnek érzi-e az adott politikai erőt, annak vezetőjét arra, hogy a majdan létrejövő politikai szituációkat kezelni tudja? Ebben az értelemben már Magyarországon sem a szakpolitikai ígérek a fontosak, hanem a vezér kompetenciája, a karizma – végül is a későbbi nyertes pártnak már 2010-ben sem voltak ígéretei, 2014-ben pedig csak egyetlen szó: Folytatjuk.

Hajtsunk végre egy gondolatkísérletet – ahogyan Randall Collins (2004) ezt meg is tette. Vajon nem leszünk-e okosabbak akkor, ha a társadalmat, s benne a politikát interakciók láncolataként fogjuk fel? A politika tehát abból állna, hogy a politikusok és általában a politikai cselekvők, köztük az állampolgárok is, interakciós szituációkat hoznak létre, kezdeményeznek, ilyenekbe lépnek bele önként vagy kényszer alatt. Az interakcióban azután az előzetes ismereteik, stratégiáik mellett a szituáció

prompt ismereti elemei, az interakció érzelmi hatásai, az interakció folyása, az egyes lépések közvetlen következményei a másik arcándulásától a félig kimondott mondatokig, a részmegállapodásoktól a visszakozásokig, az arcmentő kísérletektől a győzelem előérzetének könnyelműségéig és a várható kudarc miatti hiszterizálódásig nagyon sok minden lejátszódik, felrémlik és hat. És nem kevésszer a partnerek úgy jönnek ki az interakcióból, hogy maguk sem értik, hogyan jutottak idáig. Nos, úgy, hogy az interakcióban többlettudás és többletérzelem jön létre, közösen hoznak létre valamit, ami előtte nem létezett.

Mondhatjuk erre, hogy a társadalomtudományokat a tömegszerű cselekvések érdeklik, a racionális lefolyástól való egyéni eltérések kioltják egymást – erre utaltam az előbb. Már eleve világos azonban, hogy a vezető politikusok nem tömegszerűen cselekszenek, tehát az ő vizsgálatuk esetén mindenképpen érdemes az interakciók érzelmi aspektusaira is odafigyelni. Ráadásul interakciókban csoportok, tömegek, sőt akár egész társadalmak is részt vehetnek, egy-egy politikai nagygyűlés alkalmával akár százazrek is a részesei az interakciónak. Az említett, múlt számbeli tanulmányunkban a konkrét szituációt és az érzelmeket is számba vevő magyarázatát adtuk a 2013. október 23-án Mesterházy Attilát ért incidensnek. Ha csak a racionális cselekvő modelljét alkalmaztuk volna, nem sokra jutunk, még akkor sem, ha elfogadjuk az akkortájt dívó konspirációs felfogást, hogy tehát Gyurcsány Ferenc fütyültette ki a közönséggel az MSZP elnökét, hiszen a tömeg, s a tömegben nem egy szocialista szimpatizáns viselkedésére nem tudtunk volna magyarázatot adni, legfeljebb azt, hogy magával ragadták őket az előre összeesküdött többiek, ami, lássuk be, aligha több képes beszédnél. Márpedig annak az incidensnek megvoltak a maga hosszabb távú politikai következményei, tehát nagyon is politikai relevanciájú volt.

Sok elméleti erőfeszítés nyomán nyílik meg ez az interakció központú kérdésí irány. Egyet említek csupán, és pedig azért ezt, mert ez magyarázza azt is, miért ragaszkodnak sokan, még ha csökkenő hevülettel is, a racionális cselekvő modelljéhez.

Emlékezzünk arra az izgalomra, ami a szóbeliség és írásbeliség radikálisan eltérő kultúrákat teremtő, civilizációt determináló hatásáról szóló eszmefuttatásokat és kutatásokat fogadta (Nyíri-Szécsi 1998). Bízvást állíthatjuk, hogy a racionális cselekvő etalonja az írásbeliség által uralt (tudományos) kultúra terméke. Ez az a kultúra, ahol létrejöhet a kauzalitás gondolata, a történesek egymásutániságának a természetessége, hiszen egy vitához – lám, ilyen ez a mi vitánk is – úgy is hozzá tudok szólni, hogy időben és térben távol vagyok a beszélgetőtárstól, tehát éppen nem beszélgetés folyik köztünk. Egy ilyen kultúrában valóban az a természetes, ha a cselekvő visszavonul, hogy végig gondolja a céljait és a körülményeket, majd a kauzalitás természetessége alapján a cselekedetét látszólag nem más, mint az előzetes döntés fogja meghatározni. A beszédközpontú kultúrában más a helyzet (Ong 2010). Ott interakciók zajlanak, melyek mintegy felszívják magukba a partnerek törekvéseit. Minden éppen most zajlik, és senki sem tudja és nem is fontos tudnia, mert utólag már kideríthetetlen, hogy voltaképpen kinek az előzetes elképzeléséhez áll a legközelebb a megszületett döntés.

Márpedig a mai politika közelít ehhez a helyzethez annyiban mindenképp, hogy egy 24 órán át nyitva tartó médiatérben zajlik. Ha tehát valaha a politikus és a spin doktorai sokszor voltak képesek arra, hogy a másnapi lapok vagy az esti híradók számá-

ra proaktívan mediatizálják, csomagolják be a politikai lépéseiket, a mai folyamatosan működő és csak nagyon rövid reakcióidőt engedő mediatizáltság idején már leginkább csak improvizálni lehet, mert a politika folyamatos interakcióban működik a médiával és például a *social media*-n keresztül az állampolgárokkal, azok nem csekély részével (Gurevitch et al. 2009).

Nem azt akarom ezzel sugallni, hogy a stratégiai és racionális cselekvésnek befellegzett. Elég Orbán Viktor 2010-es kötcsei beszédére gondolni, mely felvázol egy máig jól érzékelhetően érvényesített stratégiát. A politikai élet számos helyzete azonban nem a vele kapcsolatos stratégiai megfontolások alapján alakul, utalhatok itt újra a Műegyetem előtti baloldali nagygyűlésre, mely aligha teljesítette be bármelyik szervező vagy résztvevő stratégiai elképzeléseit, ugyanakkor kijött belőle valami új. És pedig az, hogy felek még távolabbra kerültek egymástól, holott mindenki az összefogás informális vagy formális változatának az erősödését várta: az addigra szövetséget kötött MSZP és Együtt-PM az önzetlen támogatást a kívül maradottaktól, a kihagyottak pedig a szövetség kiszélesítését. S ebben tagadhatatlanul szerepet játszottak az interakcióban létrejövő érzelmek, mind a közönség csalódottsága és dühe, mind pedig a pártelnökök sértettsége.

Végül néhány mondat a kutathatóságról. Lehetséges-e kutatni az érzelmeket, például a tömegek érzelmeit, ha egyszer az érzelmek efemerek? Erre a konstruktivisták azt találták ki, hogy mivel mindent a kultúra határoz meg, ezért elég, ha megfigyeljük, hogy az emberek milyen szavakkal és mondatokkal, szimbólumokkal és szövegekkel jelenítik meg az érzelmeiket. Világos, hogy az utólagos vagy akár a prompt vallomások elemzése elvéti a célt: olyat vizsgál, ami mondható, de ez az esetek túlnyomó részében nem esik egybe azzal, amit az emberek valójában éreznek, mert az érzelmek nem olyan diszkrét, egymástól szépen elkülönülő jelenségek, mint amelyek megragadására a szavak és fogalmak jó esetben alkalmasak. Ráadásul a konstruktivista megközelítés ugyanabba a csapdába esik, mint a társadalomtudomány általában: éppen azt nem képes megragadni, ami a korábbi kulturális mintákhoz képest újdonság, az eddigi minták, szavak és szimbólumok alapján magyaráz, melyek őrzik ugyan régi érzelmek lenyomatát, de új érzelmeket is keltenek.

Mit lehet akkor tenni? Ijesztő lesz, amit írok. Az etnográfia kidolgozta az érzelmek mérését, leírási módjait (például Lofland-Lofland 1995). Hasonlatosak ezek a pszichológus működéséhez, ugyanis a kutató előbb feltárja saját érzelmi státusát, majd pedig azt rögzíti, hogy a vizsgált és megélt szituáció milyen érzéseket kelt benne. Lehet tehát, hogy hozzá kell szoknunk olyan tudományos leírásokhoz, melyek egyszerre közölnek hagyományos értelemben objektív tényeket és ezekkel párhuzamosan a kutatók bevallottan szubjektív benyomásait, beszámolóit a saját érzelmi állapotuk változásairól (Diphoom 2013), s a kettő együtt adja ki a tudományos eredményt. Ez nem egyszerűen az a követelmény, hogy a kutató legyen tisztában az előzetes beállítódásaival, hanem ennél több: használja őket, alkalmazza eszközként a dolgok leírásához. Amennyiben Damasio nyomán szembe nézünk azzal, hogy egyszerre tudó és érző lények vagyunk, akkor az érző voltunk nemcsak zavaró fogatkozás az objektivitáshoz képest, hanem valami olyan, amit ki is lehetne használni.

Szűcs Zoltán Gábornak tehát abban a zárógondolatában is igaza van, hogy az érzelmeket is megpróbáljuk majd értelemmel uralni, csak éppen itt racionális uralásuk tudományos célokra irányul. Van remény!

Irodalom

Collins, Randall (2004) *Interaction Ritual Chains*. Princeton University Press.

Diphoom, Tessa (2013) „The Emotionality of Participation: Various Modes of Participation in Ethnographic Fieldwork on Private Policing in Durban, South Africa” *Journal of Contemporary Ethnography*, 42.

Gurevitch, Michael - Stephen Coleman - Jay G. Blumler (2009) „Political Communication --Old and New Media Relationships” *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 625:1.

Kiss Balázs - Szabó Gabriella - Antal Anna (2014) „Politikai nagygyűlések mint interakciós rituálék”. *Politikatudományi Szemle*, 2.

Lofland, John and Lyn H. Lofland (1995) *Analyzing social settings : a guide to qualitative observation and analysis*. Wadsworth, Belmont.

Nyíri Kristóf és Szécsi Gábor (szerk.) (1998) *Szóbeliség és írásbeliség: A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, Budapest: Áron Kiadó.

Ong, Walter (2010) *Szóbeliség és írásbeliség*. AKTI-Gondolat, Budapest.

Szűcs Zoltán Gábor (2014) „Értelem és érzelem. És megint értelem. Hozzászólás Kiss Balázs tanulmányához” *Politikatudományi Szemle*, 1.